

مروری بر نقش مایه‌های نمادین مهرهای مسطح کوشانی و کوشانی - ساسانی بر اساس

مجموعه مهرهای موجود در موزه لندن

عاطفه رسولی

دکتری باستان‌شناسی پیش از تاریخ دانشگاه علوم و تحقیقات تهران (نویسنده مسئول)

atefeh.rasouli110@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۲۰)

چکیده

کوشانی‌ها از جمله حکومت‌های قدرتمندی بودند که در اوایل قرون میلادی بر کلیه نواحی خراسان بزرگ، تاجیکستان، ازبکستان، تمامی افغانستان و شمال پاکستان حکومت می‌کردند. کوشانی‌ها دارای اقتصاد بسیار شکوفایی بودند و با کشورهای اطراف منطقه خود بویژه ایران، یونان، جنوب هند و بخشهایی از چین، معاملات تجاری و بازرگانی داشتند. به همین دلیل سکه‌ها و مهرهای زیادی از این دوره از نواحی مختلف تحت سیطره آنها بدست آمده، که به لحاظ باستانشناسی دارای اهمیت زیادی است. هدف از این پژوهش، شناسایی دقیق نقوش، بویژه نقوش سمبلیک و نمادین مهرهای کوشانی و دسته بندی آنها است. مساله اساسی این پژوهش، مطالعه و بررسی نقش مایه‌های نمادین مهرهای مسطح کوشانی و کوشانی - ساسانی، بر اساس مهرهای موجود در موزه لندن است، که در علم باستان‌شناسی از اهمیت زیادی برخوردار هستند. در این پژوهش با استفاده از روش تاریخی - تحلیلی و با استفاده از متون و منابع کتابخانه‌ای به شناسایی نقش مایه‌های نمادین مهرهای کوشانی پرداخته شده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که بیشتر عناصر نقشی این مهرها شامل نقوش انسانی و حیوانی بوده است و با توجه به مذاهب مختلفی که در بین کوشانی‌ها رواج داشته، نقوش نمادین که وجود ادیان مختلف در این دوره را ثابت می‌کند، در بین نقوش این مهرها دیده می‌شود. تعدادی از مهرهای کوشانی و کوشانی - ساسانی بدست آمده از این دوره نیز دارای کتیبه به خط و زبان باکتریایی هستند، که خط روی آنها شباهت زیادی به خط یونان باستان دارد.

واژگان کلیدی: مهرهای کوشانی، مهرهای ساسانی، نقوش نمادین

۱. مقدمه

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته، بیشتر مهرهای کوشانی و کوشانی - ساسانی در مجموعه‌های سلطنتی مجلل اروپا و تعدادی دیگر در موزه‌های لوکس دنیا نگهداری می‌شوند. ولی به طور کلی آثار کمی از مهرهای دوره کوشانی بدست آمده است. هدف اصلی این پژوهش توضیح و تبیین نقش مایه‌های نمادین مهرهای کوشانی و طبقه‌بندی آنها است. علاوه بر این، بیشتر مهرهایی که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته اند، دارای کتیبه هستند، که این می‌تواند نقش به‌سزایی در شناخت خط و زبان کوشانی‌ها در سده‌های نخست میلادی داشته باشد. این پژوهش در پی پاسخ به این سوال مطرح است، که بیشترین نقش مایه‌هایی که در روی مهرهای کوشانی و کوشانی - ساسانی بدست آمده چه نقش مایه‌هایی هستند؟ و وجود مذاهب مختلف در بین کوشانی‌ها در سده‌های نخست میلادی تا چه میزان در خلق نقش مایه‌های نمادین مهرهای این دوره موثر بوده است؟ فرضیه حاضر در پاسخ به این سؤالات این است، که بیشترین نقش مایه‌های مهرهای کوشانی و کوشانی - ساسانی نقوش انسانی بوده و به دلیل وجود مذاهب مختلف در بین کوشانی‌ها نقوش نمادینی که نشان‌دهنده ادیان مختلف در این دوره باشد، بر روی این مهرها دیده می‌شود. خلا دانشی موجود در این پژوهش، کمبود مطالعات مربوط به مهرهای کوشانی است. زیرا همانطور که گفته شد، کوشانیان دارای اقتصاد بسیار

شکوفایی بودند و با کشورهای اطراف خود روابط تجاری و بازرگانی داشتند. به همین دلیل شناخت مهرها و سکه‌ها که رابطه نزدیکی با تجارت و بازرگانی دارد، می‌تواند در شناخت فرهنگ کوشانی کمک شایانی کند. در پژوهش فوق، ۱۰۰ مهر کوشانی مورد مطالعه قرار گرفت، که از میان آنها ۳۲ مهر که دارای نقوش سمبلیک و منحصر به فرد بودند، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و به لحاظ نقش مایه، به سه دسته عمده تقسیم بندی شده‌اند که در اینجا به آنها می‌پردازیم:

۲. پیشینه پژوهش

اقتصاد و هنر کوشانی در مطالعات تاریخی کوشانیان و آسیای مرکزی از اهمیت زیادی برخوردار بوده است. از جمله افرادی که در زمینه تاریخ شناسی کوشانی تحقیقات وسیعی را انجام داد، لیتوینسکی بوده است. در زمینه اقتصاد، بازرگانی، سکه و مهرهای کوشانیان، می‌توان به تحقیقات گسترده فرهنگ خادمی اشاره کرد (خادمی ندوشن، ۱۳۸۰: ۱۴۳-۱۳۰). همچنین تحقیقات گسترده‌ای بر روی فرهنگ، هنر، مهر و سکه‌های کوشانی توسط اریک رونالد انجام گردید (رونالد، ۱۳۷۷: ۳۳۰-۳۲۰). در زمینه تجارت کوشانیان در مسیر جاده ابریشم با مناطق شمال هند، ترکستان چین و ایران پژوهش‌های گسترده‌ای توسط بهزادی انجام گردید (بهزادی، ۱۳۷۰: ۵۷۲-۵۸۰). وی بررسی‌هایی را در زمینه خط و کتابت کوشانیان انجام داد، که در مطالعات

کوشانیان بیشتر کالای تجاری خود را بوسیله کشتی از طریق رودخانه سیحون به مناطق همجوار خود صادر می‌کردند. شهر بلخ که یونانیان به آن باکتیریا می‌گفتند نیز شامل بخشهای وسیعی از شرق ایران بویژه خراسان و شمال افغانستان می‌شده است (معیری، ۱۳۷۷). این شهر بوسیله رودهایی که از ارتفاعات هندوکش و پامیر سرچشمه می‌گرفتند، آبیاری می‌شده است و به دلیل وجود معادن نقره، مس، سنگ لاجورد و یاقوت و همچنین به دلیل وجود اراضی کشاورزی وسیع دارای اقتصاد با شکوهی بوده است. (خادمی ندوشن، ۱۳۸۱: ۷۴-۷۳) (Seland, 2013: 66-74)

۴. اقتصاد و تجارت کوشانیان

همانطور که شرح داده شد، سرزمین‌های تحت سیطره کوشانیان به دلیل وسعت زیاد، آب و هوای مناسب و داشتن رودهای فراوانی که از کوه‌های هندوکش و پامیر سرازیر می‌شدند، دارای اراضی کشاورزی و دامداری وسیعی بودند که این مساله باعث رونق کشاورزی و دامداری کوشانیان در این دوره شده بود. کوشانیان محصولاتی چون غلات، حبوبات، مواد خام و گوشت را به سرزمین‌های اطراف خود صادر می‌نمودند (عزیزی پور، ۱۳۹۱: ۱۷۳-۱۷۴). یکی از محصولاتی که برای کوشانیان بیشترین سود مالی را به همراه داشته، پرورش اسب بوده است و آنها بیشتر این اسب‌ها را به کشورهای چون چین صادر می‌کردند. (Liu, 2001: 272-)

باستان‌شناسی به خصوص خواندن کتیبه روی سکه‌ها و مهرها از اهمیت زیادی برخوردار است (بهزادی، ۱۳۷۱: ۳۲-۲۰).

۳. جغرافیای طبیعی و سیاسی کوشانیان

قبایل یوئه‌چی که بعدها به عنوان کوشانیان شناخته شدند، در اثر فشار اقوام حاکم در ترکستان چین به آسیای مرکزی کوچ نمودند. آنها ابتدا در سرزمین‌های کنونی افغانستان و پاکستان به پنج قبیله تقسیم شدند و از میان آنها قبیله کیوشنگ یا کوشان بر چهار قبیله دیگر پیروز شد و بنیان سلسله کوشانی را پی افکند. کوشانیان موفق شدند در یک مدت نسبتاً کوتاهی مناطق بیشتری از آسیای مرکزی و آسیای میانه را تحت سیطره خود قرار دهند. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته قلمرو حکومت کوشانیان شامل بخشهای وسیعی از تاجیکستان، ازبکستان، تمام افغانستان، شمال هند، شمال پاکستان، خراسان بزرگ و بخش سفلائی رود سند می‌شده است (Masson, 1984:33) (شکل ۱). از جمله شهرهای مهم کوشانیان که رونق بسیار زیادی داشتند، شهرهای خوارزم، بلخ و سغد باستان بودند. خوارزم باستان شامل کشورهای کنونی تاجیکستان و ازبکستان می‌شده است. در این منطقه رود سیحون و یا آمودریا جریان دارد به همراه دریاچه آرال و یا دریاچه خوارزم، که این منابع آبی نقش بسیار زیادی در رونق این شهر در دوره کوشانیان داشته است. در گذشته رود سیحون دارای آب فراوانی بوده و

پرستش قرار گرفتند. همچنین تعدادی از خدایان یونانی نیز مورد پرستش کوشان ها قرار داشته است. اما به طور کلی مهمترین ادیانی که در این دوره رواج داشته، عبارتند از: آیین بودایی، هندوئیسم، شمن باوری، مزدیسنا، آیین مانوی، دین بلخی و دیگر دین های هندی. بنابراین به دلیل تعدد ادیان در بین کوشانی ها، بر روی سکه ها و مهرهای بدست آمده از این دوره با یک سری نقوش سمبلیک و نمادینی مواجه می شویم که برگرفته از ادیان مختلف در این دوره می باشد. اوج قدرت کوشانیان مربوط به زمان کانیشکا، هوویشکا و واسودا بوده است، که تاریخ آن مربوط به سده های اول و دوم م می باشد. ولی با حمله اردشیر بابکان و شکست اشکانیان حکومت کوشانی به شدت تضعیف می شود، تا اینکه در زمان حکومت شاهپور اول ساسانی در سال ۲۶۲ میلادی حکومت کوشانی به صورت دولتی دست نشانده در می آید. از بین شاهان ساسانی، شاهپور اول، هرمز اول، بهرام اول و بهرام دوم قبل از اینکه به سلطنت برسند بر نواحی تحت سیطره کوشانی ها حکومت می کردند، از این نظر به آنها کوشانشاه گفته می شده است (شاه محسنی، ۱۳۹۷: ۳۳-۳۲). به همین دلیل در این دوره یک سری سکه و مهر ساخته می شود که به آنها سکه ها و مهرهای کوشانی - ساسانی گفته می شود که مربوط به دوران کوشانی متاخر هستند.

۶. اهمیت و گونه شناسی مهرهای کوشانی و

کوشانی - ساسانی

(273) همچنین ساخت جاده ابریشم که احتمالاً در سال ۱۰۰ یا ۲۰۰ پ.م اتفاق افتاده است، سهم زیادی در رونق تجارت و بازرگانی کوشانیان داشته است. زیرا این جاده از مسیر ترکستان چین آغاز می شده و بعد از گذشتن از خوارزم، بلخ، سغد و به طور کلی بعد از گذشت از آسیای مرکزی به امپراطوری روم متصل می شده است. کوشانیان به دلیل موقعیت استراتژیک مناسب و گذشتن جاده ابریشم از سرزمین آنها علاوه بر اینکه کالاهای خود را به کشورهای چون هند و چین صادر می نمودند، برای انتقال کالاهای چینی به مناطق دیگر نیز حق گمرکی می گرفتند. (Errington, 2002: 101-120) (Falk, 2004: 75-142) بنابراین به علل رونق اقتصاد و تجارت، ساخت مهر و ضرب سکه در بین کوشانیان رواج گسترده ای پیدا می کند.

۵. دین و مذهب کوشانیان

کوشانیان دارای ادیان مختلفی بودند و مهمترین شاهان کوشانی که از آن جمله می توان به کانیشکا و واسودوا اشاره کرد، دین بودایی را قبول داشتند. (Narain, 1980) دین بودا اولین بار توسط بازرگانان هندی به شهرهای سرزمین های کوشانی آورده شده بود. (Lam, 2013: 435-448) (Khademi Nadooshan 2003: 5) از طرفی به دلیل همجواری با حکومت اشکانیان در ایران، برخی از خدایان این دوره نیز در بین کوشانی ها مورد

مایه‌ها شاه کوشانی به صورت تمام قد و در حالیکه نمیرخ او به سمت راست است نشان داده شده، که نیزه‌ای در دست راست دارد و نقش یک زن در مقابل او دیده می‌شود، که در دست چپش شیئی شبیه به مشعل دارد و لباسش به مانند لباسهای یونانی است. این زن یا ملکه است و یا می‌تواند مربوط به نقش یکی از الهه‌ها بوده باشد، در بالای این مهر نقش سمبلیک هلال ماه نیز آورده شده است.

(Bivar, 1968: 26) همچنین این مهر دارای کتیبه‌ای به خط و زبان باکتریایی است که شباهت زیادی به خط یونان باستان دارد. بر روی یکی دیگر از این مهرها نقش شاه کوشانی آورده شده که بر روی یک شیری که زانو زده نشسته است، در حالیکه در دست راستش شمشیری را از قسمت تیغه در دست گرفته است و تاجی شبیه هلال ماه بر سر دارد. این مهر نیز دارای کتیبه‌ای به خط و زبان باکتریایی است. بر روی تعدادی از مهرهای کوشانی نیز شاه کوشانی سوار بر اسب نشان داده شده است، در حالیکه شمشیری در دست دارد و در حال تاختن می‌باشد (نگارنده). نکته مهم درباره این مهرها این است که تاجی شبیه به اشکانیان بر سر دارند، در واقع دور سر آنها روبانی پیچیده شده و پشت سرشان گره خورده و دو سر روبان آویزان می‌باشد. این مهرها نیز دارای کتیبه هستند. همچنین در یکی دیگر از این مهرها نقش شاه کوشانی دیده می‌شود که در حال مبارزه با یک حیوان درنده است. حالت این حیوان که بر روی دو پایش ایستاده است، شباهت زیادی به

یکی از دلایل وجود قدرت و رونق دولت‌های بزرگ، بدست آمدن سکه و مهر در این جوامع می‌باشد. بدست آمدن سکه و مهر نشان‌دهنده رونق تجارت و بازرگانی در بین جوامع باستان بوده است و ما می‌توانیم از روی نقوشی که بر روی سکه‌ها و مهرها وجود دارد، به نوع فرهنگ، مذهب و هنری که در دوران‌های گذشته وجود داشته، دست پیدا کنیم.

اهمیت بررسی و مطالعه مهرهای کوشانی این است که در این دوره ادیان مختلفی در بین کوشانی‌ها رواج داشته، که همین مساله تاثیر زیادی بر روی نقش مایه‌های نمادین مهرهای کوشانی داشته است. عمده‌ترین مهرهایی که در این دوره بدست آمده، مهرهای مسطح یا مهرهای استامپی هستند. جنس بیشتر مهرها از سنگ است و بیشتر آنها به شکل بیضی و مدور هستند. نقش مایه‌های مهرهای کوشانی و مهرهای کوشانی - ساسانی که نوع دوم در اواخر حکومت کوشانی رواج پیدا می‌کند، به سه دسته عمده تقسیم بندی می‌شوند:

- ۱- نقش مایه‌های انسانی ۲- نقش مایه‌های حیوانی
- ۳- نقش مایه‌های هندسی، سمبلیک و نمادین

۱-۶. مهرهای مسطح کوشانی با نقش مایه‌های

انسانی

بر روی این دسته از مهرها بیشترین نقشی که دیده می‌شود، نقش شاه کوشانی است که به صورت‌های گوناگون نشان داده شده است. در یکی از این نقش

۶-۳. مهرهای مسطح کوشانی - ساسانی با نقش

مایه‌های انسانی

مهرهای مسطح کوشانی - ساسانی مربوط به دوره ای است که ساسانیان به قدرت رسیده بودند و تا حد زیادی از اقتدار کوشانیان کاسته شده بود. بر روی این مهرها بیشتر نقش مایه‌های انسانی دیده می‌شود، روی مهر اغلب نقش نیم تنه شاه کوشانی هم به صورت تمام رخ و هم به صورت نیم رخ درحالیکه نیم رخ شاه به سمت چپ می‌باشد، دیده می‌شود. بعضی از شاهان کوشانی تاجی شبیه به پادشاهان ساسانی بر سر دارند و بعضی دیگر دارای سربند هستند. بر روی یکی از مهرهای مکشوفه از این دوره یک نقش کمیاب و منحصر به فردی به دست آمده است. بر روی این مهر تصویر فیلی دیده می‌شود که مردی بر روی آن سوار است. بر روی یکی دیگر از این مهرها تصویر شاه کوشانی به صورت تمام قد و درحالیکه نیمرخ آن به سمت راست می‌باشد، دیده می‌شود. لباسی که بر تن دارد بسیار شبیه لباس یونانیان است، یعنی دارای دامنی کوتاه و کفش‌های بندی است و برسمی در دست راست دارد (نگارنده).

بر روی یکی از این مهرها نیز تصویر یکی از خدایان کوشانی به صورت تمام قد و از رو به رو نشان داده شده است، که به مانند مجسمه بودا دارای چهار دست می‌باشد و در یکی از دستهایش یک گرز و در دست دیگرش یک شیئی شبیه به چرخ دارد. به طور کلی بیشتر این مهرها نیز دارای کتیبه‌هایی به خط و

حیوانات درنده دوره هخامنشی دارد که بر روی برخی از مهرهای هخامنشی نیز آورده شده است. به طور کلی بیشتر نقش مایه‌های مهرهای کوشانی مربوط به نقش شاه کوشانی و ملکه است و بیشتر صحنه‌های روی مهرها نیز مربوط به صحنه نبرد با حیوانات درنده، صحنه مراسم اهدای قدرت و یا شاه سوار بر اسب می‌باشد. بیشتر مهرهای دوره کوشانی دارای کتیبه هستند و احتمالاً نام شاه کوشانی و یا لقب آنها بر روی مهرها به خط و زبان باکتریایی نوشته شده است. همچنین تاثیر هنر هخامنشی، اشکانی و یونانی بر روی این مهرها نمایان است (جدول ۱ و ۴).

۶-۲. مهرهای مسطح کوشانی با نقش مایه‌های

نمادین و سمبلیک

در روی برخی از مهرهای کوشانی نقش هلال ماه آورده شده است، که این نوع نقش در دوره اشکانیان و بعد در دوره ساسانیان بر روی سکه‌ها و مهرهای اشکانی و ساسانی زیاد دیده شده است. نقش نمادین دیگر نقش چنگک می‌باشد، که این نوع نقش نیز در دوره اشکانیان بر روی سکه‌های دوره المایی‌ها بسیار رواج داشته است. الیمایی‌ها جزو ساتراپی‌های دوره اشکانی بودند که در نواحی جنوب ایران حکمرانی می‌کردند. نقش سمبلیک دیگر مربوط به نقش مشعل می‌باشد که بر روی تعدادی از مهرهای کوشانی آورده شده است (نگارنده) (جدول ۱ و ۴).

شده است و هر دوی آنها پر از جواهرات سلطنتی هستند.

از دیگر نقش مایه‌هایی که بر روی مهرهای کوشانی - ساسانی متاخر زیاد دیده می‌شود، نقش شاه به صورت نیم تنه می‌باشد که نیم رخ آن به سمت راست است و بیشتر آنها تاجی شبیه به شاهان ساسانی بر سر دارند و برخی دیگر به مانند یونانیان دارای سربند هستند. در یک مورد نقش شاه کوشانی در حالیکه کلاه باشلقی به مانند اشکانیان دارد، دیده می‌شود. (Bivar, 1968: 29) از دیگر نقوش این دوره نقش شاه کوشانی است که بر روی اسبی سوار است و نیزه ای را با دست راست گرفته است. در یک نقش منحصر به فرد دیگر نقش شاه کوشانی به صورت تمام قد و از رو به رو نشان داده شده، که در هر یک از دستهای خود یک نیزه دارد و پایش را بر روی یک حیوان درنده ای که کشته شده قرار داده است. به طور کلی همه این مهرها دارای کتیبه به خط و زبان باکتریایی هستند، که اکثر مضمون این کتیبه ها مربوط به نام و القاب شاهان کوشانی است (نگارنده) (جدول ۳ و ۴).

۶-۶. مهرهای مسطح کوشانی - ساسانی متاخر با نقش مایه‌های حیوانی

از جمله نقوش حیوانی مهرهای کوشانی - ساسانی متاخر، نقش شیر به صورت تنها و یا نقش دو شیر در حال حمله به یکدیگر هستند. از دیگر نقوش حیوانی مهرهای این دوره عبارتند از: نقش گاوی که

زبان باکتریایی هستند که احتمالاً نام و القاب شاه کوشانی بر روی آن نوشته شده است. بر روی این دسته از مهرهای کوشانی - ساسانی می‌توان تاثیر هنر ساسانیان و یونانیان را مشاهده کرد (جدول ۲ و ۴).

۶-۴. مهرهای مسطح کوشانی - ساسانی با نقش مایه‌های حیوانی

از جمله نقوش خاص این دوره نقش فردی است که به همراه یک نفر، سوار بر یک فیل نشان داده شده است. همچنین نقش گراز نیز بر روی برخی از مهرهای این دوره آورده شده است (نگارنده) (جدول ۱ و ۴).

۶-۵. مهرهای مسطح کوشانی - ساسانی متاخر با نقش مایه‌های انسانی

همانطور که گفته شد با به قدرت رسیدن ساسانیان تا حدود زیادی از قدرت کوشانیان کاسته شد و به ویژه از زمان شاهپور اول به بعد هنر کوشانیان بیشتر از قبل تحت سلطه ساسانیان درآمد. به همین دلیل در روی بیشتر مهرها و سکه های کوشانیان در این دوره تاثیر هنر ساسانیان را می‌توان مشاهده کرد. از جمله نقوشی که بر روی مهرهای این دوره دیده می‌شود، نقش شاه و ملکه است که به صورت نیم تنه و تمام رخ می‌باشد. نکته جالب توجه تاج شاه است که پشت آن به صورت دم عقرب بالا آمده است و تاج ملکه نیز به صورت شاخه ای نشان داده

۷. نتیجه‌گیری

عمده‌ترین مهرهایی که از دوره کوشانی بدست آمده، مهرهای مسطح در اشکال بیضی و مدور هستند. بیشترین نقش مایه‌های مهرهای کوشانی نیز مربوط به نقوش شاه کوشانی است که در اکثر موارد لباسی به سبک یونانی بر تن دارد و حاوی نقوش شاه در صحنه‌های نبرد و مراسم درباری است. همچنین در این دوره نقش مایه‌های نمادین و سمبلیک که بیشتر شامل اشکال هندسی و گیاهی هستند، در بین مهرهای کوشانی دیده می‌شود. هنر مهرسازی اوایل حکومت کوشانی بیشتر تحت تاثیر هنر یونان و ایران قرار داشته است. اغلب افراد روی این دسته از مهرها، لباس یونانی بر تن دارند و از طرفی حالت سواره شاه کوشانی و تاجی که بر سر دارد، قابل مقایسه با مهرهای دوره اشکانی است. همچنین نقش سمبلیک ماه و ستاره که در بیشتر مهرهای کوشانی بدست آمده، برگرفته از هنر اشکانی می‌باشد. مهرهایی که در آن تصویر شاه کوشانی در حال نبرد با یک شیر وحشی آورده شده، شباهت زیادی به تصاویر مهرهای هخامنشی دارد. اما در روی مهرهای کوشانی - ساسانی که مربوط به اواخر حکومت کوشانیان می‌باشد، تاثیر هنر هندی و بودایی، ساسانی، یونانی و سوری کاملاً مشهود است. زیرا در این دوره نفوذ هندی‌ها بویژه بازرگانان هندی در ممالک تحت سیطره کوشانیان افزایش پیدا می‌کند، که نتیجه آن تاثیر هنر هند و بودایی بر روی آثار به جا مانده از کوشانیان است. از جمله نقش

در کنار یک درخت به تصویر کشیده شده است و در حال خوردن برگهای درخت می‌باشد. نقش یک بز به همراه یک بزغاله که در حال شیر خوردن است. نقش موجودات اساطیری بالدار به مانند گریفون ها، نقش گاو مرد و نقش طاووس که در روی مهرهای این دوره زیاد دیده شده است (Bivar, 1968: 29-51) (جدول ۳ و ۴).

۶-۷. مهرهای مسطح کوشانی - ساسانی متاخر با نقش مایه‌های نمادین و سمبلیک

از جمله نقوش نمادینی که بر روی مهرهای کوشانی - ساسانی متاخر این دوره دیده می‌شود، نقش آتشدان به صورت تنها است. این آتشدان شباهت زیادی به آتشدان‌های دوره ساسانی دارد که در پشت سکه‌های ساسانی به تصویر کشیده شده است. همچنین نقش ماه و ستاره از جمله نقوش نمادینی هستند که در روی اکثر مهرهای این دوره بدست آمده است. (Bivar, 1968: 29-51) در واقع نقش ستاره و هلال ماه جزو نقوش سمبلیک دوره ساسانیان است که در اکثر سکه‌های ساسانی دیده می‌شود. به طور کلی نقش مایه‌های مهرهای این دوره متأثر از نقوش دوره ساسانی بوده است. هر چند علاوه بر نقوش ساسانی تاثیر هنر دیگر مناطق به مانند یونانیان، اشکانیان و آشوری‌ها بر روی این دسته از مهرهای دوره کوشانی کاملاً نمایان است (نگارنده) (جدول ۳ و ۴).

- شاه حسینی، ناصرالدین. ۱۳۹۷، ((تمدن کوشانی)). دوره ۶-۷، انتشارات دانشگاه تهران
 - عزیزی پور، طاهره. ۱۳۹۱، ((وضعیت اقتصادی کوشانیان و عوامل تاثیر گذار بر آن)). تهران: پژوهش‌های علوم تاریخی، سال ۱۰، شماره ۲
 - معیری، هایده. ۱۳۷۷، ((باختر به روایت تاریخ)).

تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

-Bivar, A.D.H. 1968, Kushan and Kushano-Sasanian Seals and Kushano-Sasanian Coins: Sasanian Seals in the British Museum. Vol 6, part 3, pp 26-52

- Errington, E. 2002, Evidence for dating The Kanishka Reliquary, Silk Road Art and archaeology. Vol 8, (Institute of Silk Road studies) pp 101-120

-Falk, H. 2004, The Kanishka Era in Guptarecords, Silk Road Art and archaeology. Vol 10, (Institute of Silk Road studies) pp 75-142

-Khademi Nadooshan, F. 2003, Kushana in Central Asia. Journal of Humanities. Vol 10, pp 1-8

-Lam, Raymond. 2013, Kushan emperors and Indian Buddhism: political, economic and cultural factors responsible for the spread of Buddhism through Eurasia. Journal of South Asian studies. Vol 36, pp 434-448

-Liu, Xinru. 2001 Migration and settlement of the Yuezhi-Kushan: interaction and interdependence of nomadic and sedentary societies, Journal of world history, Vol 12, pp 261-292

-Masson, M.V. 1984, The forgotten Kushan Empire: new discoveries at Zar-Tepe. Archaeology, Vol 37, pp 32-37

-Narain, A.K. 1980, The Indo Greek from Alexander to Kanishkan (Dehli)

-Seland, E.H. 2013, Ancient Afghanistan and the Indians oceans: maritime links of the Kushan empire. journal of Indian ocean archaeology, pp 66-74

مایه‌های هندی و بودایی این مهرها به تصویر کشیدن نقش بودا با چهار دست و یا نقش فیل در اشکال مختلف می‌باشد. همچنین استفاده از نقش گاو مردهای بالدار، گریفون‌ها و نقش درخت زندگی نیز تاثیر هنر سوری و منطقه بین‌النهرین را بر روی مهرهای کوشانی - ساسانی نشان می‌دهد. آن دسته از مهرهای کوشانی - ساسانی که مربوط به اواخر این دوره هستند، بیشتر تحت تاثیر نقش مایه‌های ساسانی قرار دارند. از جمله نقوشی که متاثر از هنر ساسانی می‌باشد، می‌توان به نقش شاه همراه با تاجی شبیه به شاهان ساسانی و نقوش نمادینی مانند نقش آتشدان تنها و نقش شاه کوشانی در کنار آتشدان بر روی مهرهای این دوره اشاره کرد. در واقع هنر کوشانی ادامه هنر یونانی و بودایی بوده و آثار بر جای مانده از آنها نشان‌دهنده تاثیر هنر ایران غربی، سوری، یونانی و هندی است.

منابع:

- بهزادی، رقیه. ۱۳۷۰، ((دانش در آسیای مرکزی در دوره کوشانیان)). تهران: نشر چیستا، ص
 - بهزادی، رقیه. ۱۳۷۱، ((کوشان‌ها)) مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز)). تهران: نشر چیستا
 - خادمی ندوشن، فرهنگ. ۱۳۸۱، ((تاریخ کوشانیان با استفاده از منابع باستان‌شناسی)). تهران: نشر شناخت
 - رونالد، اریک. ۱۳۷۷، ((دین بودا در آسیای میانه)). ترجمه محمد شکری فومشی، تهران: ایران شناخت

شکل ۱- موقعیت جغرافیایی سرزمین‌های تحت سیطره کوشانیان (Errington, 2002)

جدول ۱- انواع شکل، نقش و مضامین مهرهای دوره کوشانی موزه لندن

ردیف	شکل	جنس	نقش	مضامین	دوره	کتیبه	تصویر	شماره مهرها
۱	مدور	سنگ	انسانی	نقش شاه و ملکه	کوشانی	دارد		119393
۲	مدور	سنگ	انسانی	نقش شاه نشسته بر روی یک شیر	کوشانی	دارد		119661

120202		دارد	کوشانی	نقش ملکه همراه با فرزندش	انسانی	سنگ	مدور	۳
119737		دارد	کوشانی	نقش شاه سوار بر اسب	انسانی	سنگ	بیضی	
119385		دارد	کوشانی	نقش شاه به صورت تمام قد	انسانی	سنگ	بیضی	۵
120195		دارد	کوشانی	نقش شاه در حالیکه مشعل در دست دارد	انسانی	سنگ	مدور	۶
120210		دارد	کوشانی	نقش شاه سوار بر اسب	انسانی	سنگ	بیضی	۷

119733		دارد	کوشانی	نقش شاه در حال نبرد با یک حیوان درنده	انسانی	سنگ	بیضی	۸
119739		دارد	کوشانی	نقوش هندسی و گیاهی	سمبلیک	سنگ	مدور	۹

جدول ۲- انواع شکل، نقش و مضامین مهرهای دوره کوشانی - ساسانی موزه لندن

شماره مهرها	تصویر	کتیبه	دوره	مضامین	نقش	جنس	شکل	ردیف
120173		دارد	کوشانی ساسانی	نیم تنه شاه به صورت تمام رخ	انسانی	سنگ	بیضی	۱
120177		دارد	کوشانی ساسانی	نیم تنه شاه به صورت تمام رخ	انسانی	سنگ	بیضی	۲

120201		دارد	کوشانی ساسانی	نیم تنه شاه به صورت تمام رخ	انسانی	سنگ	مدور	۳
120191		دارد	کوشانی ساسانی	نیم تنه شاه به صورت تمام رخ	انسانی	سنگ	بیضی	۴
120186		دارد	کوشانی ساسانی	نیم تنه شاه در حالیکه نیم رخ او به سمت راست می باشد	انسانی	سنگ	مدور	۵
119741		دارد	کوشانی ساسانی	نیم تنه شاه در حالیکه نیم رخ او به سمت راست می باشد	انسانی	سنگ	مدور	۶

120175		دارد	کوشانی ساسانی	نیم تنه شاه در حالیکه نیم رخ او به سمت راست می باشد	انسانی	سنگ	مدور	۷
120181		دارد	کوشانی ساسانی	نقش شاه کوشانی به سوار بر فیل	انسانی حیوانی	سنگ	بیضی	۸
119723		دارد	کوشانی ساسانی	نقش گراز	حیوانی	سنگ	بیضی	۹
119992		دارد	کوشانی ساسانی	نیم تنه شاه در حالیکه نیم رخ او به سمت راست می باشد	انسانی	سنگ	مدور	۱۰
119740		دارد	کوشانی ساسانی	نقش یکی از خدایان کوشانی به صورت تمام قد که شبیه بودا دارای چهار دست می باشد	انسانی	سنگ	مدور	۱۱

جدول ۳- انواع شکل، نقش و مضامین مهرهای دوره کوشانی - ساسانی متاخر موزه لندن

ردیف	شکل	جنس	نقش	مضامین	دوره	کتیبه	تصویر	شماره مهرها
۱	مدور	سنگ	حیوانی	نقش دو شیر گران رو به روی هم	کوشانی ساسانی متاخر	دارد		120216
۲	مدور	سنگ	انسانی	نقش شاه و ملکه قسمت تاج شاه به صورت دم عقرب بالا آمده است	کوشانی ساسانی متاخر	دارد		119358
۳	مدور	سنگ	حیوانی	شیر درنده	کوشانی ساسانی متاخر	دارد		119607
۴	مدور	سنگ	انسانی	شاه کوشانی که تاج آن شباهت زیادی به تاج ساسانیان دارد	کوشانی ساسانی متاخر	دارد		119366

119369		دارد	کوشانی ساسانی متاخر	شاه کوشانی	انسانی	سنگ	مدور	۵
103003		دارد	کوشانی ساسانی متاخر	آتشدان	سمبلیک	سنگ	مدور	۶
120183		دارد	کوشانی ساسانی متاخر	شاه کوشانی به صورت تمام قد در حالیکه زیر پای او حیوانی افتاده است	انسانی	سنگ	مدور	۷
119375		دارد	کوشانی ساسانی متاخر	شاه سوار بر اسب	انسانی	سنگ	بیضی	۸
120200		دارد		نقش گاوی که در حال خوردن برگ درخت است	حیوانی	سنگ	بیضی	۹

119703		دارد	کوشانی ساسانی متاخر	نقش گاو مرد	سمبلیک	سنگ	مدور	۱۰
119359		دارد	کوشانی ساسانی متاخر	نقش بزی که در حال شیر دادن به یک بزغاله است	حیوانی	سنگ	بیضی	۱۱
119770		دارد	کوشانی ساسانی متاخر	نقش طاووس	حیوانی	سنگ	بیضی	۱۲

جدول ۴- طبقه بندی نقش مایه های مهرهای کوشانی و کوشانی - ساسانی

ردیف	نقوش انسانی	نقوش سمبلیک	نقوش حیوانی
۱	نیم تنه شاه درحالیکه نیمرخ او به سمت چپ میباشد	آتشدان	شیر
۲	شاه به صورت ایستاده با نیزه ای در دست چپ	مشعل	اسب
۳	شاه به صورت ایستاده در کنار آتشدان	چرخ	گاو
۴	نیم تنه شاه به صورت تمام رخ	ماه	گراز
۵	شاه در حال نبرد با حیوانات	ستاره	بز
۶	شاه نشسته بر تخت	گریفون	قوچ
۷	اعطای حلقه شاهی	گاو مرد	شتر
۸	مراسم درباری	دست انسان	فیل
۹	نقش شاه و ملکه	نقوش هندسی	عقرب
۱۰		نقش دو بز در کنار درخت زندگی	ماهی
۱۱			خروس
۱۲			طاووس
۱۳			عقاب